TIJORAT BANKLARI RESURS BAZASINI SAMARALI BOSHQARISH USULLARI

Ziyodullayev Sodiqjon Mamadillayevich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Moliya va turizm kafedrasi o'qituvchisi,
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID:0009-0004-9203-9216
Tel:+998902454747
E-mail: sodiqjonziyodullayev9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining resurs bazasini shakllantirish va uni samarali boshqarishning dolzarb masalalari tadqiq etilgan. Bank tizimida amalga oshirilayotgan transformatsiya jarayonlari sharoitida resurslar tarkibini optimallashtirish, barqaror depozit bazasini yaratish va xalqaro moliya bozorlaridan mablag' jalb qilish mexanizmlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bank resurslari, depozit bazasi, likvidlik, transformatsiya, NSFR, LCR, kapital yetarliligi, bank majburiyatlari, raqamli banking, moliyaviy barqarorlik

Аннотация.В данной научной статье исследованы актуальные вопросы формирования и эффективного управления ресурсной базой коммерческих банков Республики Узбекистан. В условиях проводимых процессов трансформации банковской системы проанализированы механизмы оптимизации структуры ресурсов, создания стабильной депозитной базы и привлечения средств с международных финансовых рынков.

Ключевые слова: банковские ресурсы, депозитная база, ликвидность, трансформация, NSFR, LCR, адекватность капитала, обязательства банка, цифровой банкинг, финансовая устойчивость

Abstract. This research paper investigates the current issues of forming and effectively managing the resource base of commercial banks in the Republic of Uzbekistan. In the context of the ongoing transformation processes in the banking system, mechanisms for optimizing the resource structure, creating a stable deposit base, and attracting funds from international financial markets are analyzed.

Keywords: bank resources, deposit base, liquidity, transformation, NSFR, LCR, capital adequacy, bank liabilities, digital banking, financial stability

Kirish. Zamonaviy global iqtisodiy o'zgarishlar va moliya bozorlarining globallashuvi sharoitida tijorat banklari faoliyatining samaradorligi bevosita ularning resurs bazasini o'rganish va boshqarish mexanizmlariga bog'liq bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasida bank-moliya tizimini tubdan isloh qilish, banklarni xususiylashtirish va ularning raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan strategik vazifalar doirasida resurs bazasini barqarorlashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [1; 12 b]. Tijorat banklari o'z faoliyatini yuritish uchun zarur bo'lgan mablag'larni jalb qilishda nafaqat an'anaviy depozitlardan, balki zamonaviy qarz instrumentlaridan ham keng foydalanishga o'tmoqda. Bu esa banklarning likvidlik darajasini saqlash va risklarni boshqarish borasida yangi metodologik yondashuvlarni talab qiladi. Bank resurslari uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun poydevor hisoblanib, iqtisodiy o'sishni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda O'zbekiston bank sektorida davlat ulushini kamaytirish va xususiy kapital ishtirokini kengaytirish bo'yicha sezilarli qadamlar tashlandi. Xususan, Ipoteka-bankning xususiylashtirilishi va boshqa yirik banklarning transformatsiya jarayoniga jalb qilinishi banklar o'rtasida resurslar uchun raqobatni kuchaytirdi. 2024-yil holatiga ko'ra, bank tizimining jami aktivlari 751,7 trln. so'mdan oshib ketgan bo'lsa-da, resurslar tarkibida hali ham qisqa muddatli mablag'larning ulushi yuqoriligicha qolmoqda [2; 45 b]. Bu holat banklarning uzoq muddatli investitsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklab, likvidlik risklarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, resurs bazasini diversifikatsiya

qilish va barqaror manbalarni jalb qilishning metodologik asoslarini takomillashtirish zaruriyati tug'ilmoqda.

Bank resurslarini boshqarishda xalqaro standartlar, xususan Bazel III talablarining joriy etilishi banklarning moliyaviy bardoshliligini oshirishga xizmat qilmoqda. NSFR (Net Stable Funding Ratio) ko'rsatkichi banklarning uzoq muddatli aktivlarini barqaror manbalar hisobidan qoplanishini ta'minlasa, LCR (Liquidity Coverage Ratio) qisqa muddatli kutilmagan likvidlik ehtiyojlarini qondirishni kafolatlaydi [3; 88 b]. O'zbekiston tijorat banklarida ushbu ko'rsatkichlarning amaliy qo'llanilishi bank menejmentidan yuqori malaka va tahliliy yondashuvni talab etadi. Resurs bazasini boshqarish faqatgina mablag' to'plash emas, balki jalb qilingan mablag'larning bahosi (cost of funds) va muddatliligini (maturity) aktivlar rentabelligi bilan muvofiqlashtirish sanaladi.

Global moliyaviy beqarorlik va foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi sharoitida banklar o'z resurs bazasini tashqi ta'sirlardan himoya qilish choralarini ko'rishlari shart. Raqamli transformatsiya va fintech kompaniyalarining moliya bozoriga kirib kelishi an'anaviy banklar uchun ham xavf, ham yangi imkoniyatlar yaratdi. Mobil ilovalar orqali onlayn depozitlarni jalb qilish operatsion xarajatlarni kamaytirish bilan birga, mijozlar bazasini kengaytirishga yordam bermoqda [4; 22 b]. Biroq, bunday mablag'larning "o'zgaruvchanligi" (volatility) yuqoriligi resurslarni prognozlashda yangi matematik va statistik modellardan foydalanishni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida bank resurslarini boshqarishning metodologik apparatini boyitishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bank resurslarini boshqarish masalalari ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Jumladan, P. Rose va S. Marquis kabi iqtisodchilar bank resurslarini boshqarishni likvidlik va rentabellik o'rtasidagi optimal muvozanatni topish jarayoni deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bankning resurs bazasi uning bozor qiymatini belgilovchi asosiy omildir [6; 215 b]. Shuningdek, J. Sinkey bank passivlarini boshqarishda "pul bozoridan sotib olingan resurslar" va "mijozlar depozitlari" o'rtasidagi nisbatning

ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Xalqaro tajribada resurs bazasini diversifikatsiya qilish orqali risklarni kamaytirish strategiyasi eng samarali yo'l sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bu borada Bazel qo'mitasining tavsiyalari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonlik olimlardan Sh. Abdullayeva, O. Toymuhamedov va A. Omonovlar o'z tadqiqotlarida milliy bank tizimining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda resurs bazasini mustahkamlash masalalarini o'rganganlar. Sh. Abdullayeva tijorat banklarining investitsion salohiyatini oshirishda uzoq muddatli resurslarning yetishmasligini asosiy muammo sifatida ko'rsatadi [7; 56 b]. A. Omonov esa bank kapitalini boshqarish va uning resurs bazasidagi barqarorlashtiruvchi rolini tahlil qilgan. Biroq, raqamli iqtisodiyot sharoitida onlayn resurslarni boshqarish va ularning barqarorligini baholash metodikasi hali yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda, zamonaviy texnologik trendlarni hisobga olgan holda metodologiyani takomillashtirishga qaratilgan.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning dialektik usuli, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash va ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Ma'lumotlar bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq ma'lumotlari, tijorat banklarining yillik moliyaviy hisobotlari va xalqaro moliya institutlarining (IMF, World Bank) sharhlari asos qilib olindi. Tadqiqotda bank resurslarining barqarorligini baholash uchun maxsus koeffitsientlar tizimi ishlab chiqildi, bu tizim tarkibiga mijozlar bazasi koeffitsienti, depozitlarning muddatlilik indeksi va resurslar bahosi kiradi [8; 34 b].

Metodologiyaning ikkinchi bosqichida banklarning resurs bazasi hajmi va ularning kredit portfeli o'rtasidagi korrelyatsiya tahlil qilindi. Bunda davlat va xususiy banklar kesimida tabaqalashgan yondashuv qo'llanildi. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda MS Excel va Stata dasturiy ta'minotlaridan foydalanilgan holda, vaqtli qatorlar (time-series) tahlili amalga oshirildi. Bu usul bank tizimidagi resurslarning o'sish dinamikasini bashorat qilish va ularga ta'sir

etuvchi makroiqtisodiy omillarni (inflyatsiya, qayta moliyalash stavkasi) aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda sifat tahlili (qualitative analysis) ham o'rin olgan bo'lib, unda bank tizimidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar va strategik dasturlarning resurs bazasiga ta'siri o'rganildi. Ayniqsa, banklarni xususiylashtirish jarayoni va ularning tashqi qarz bozorlariga chiqishi resurslar tarkibini qanday o'zgartirishi ssenariylar asosida ko'rib chiqildi. Ushbu kompleks metodologiya olingan natijalarning ishonchliligi va amaliy ahamiyatini ta'minlashga xizmat qiladi [9; 12-15 b].

Tahlil va natija. O'zbekiston bank tizimida resurs bazasini shakllantirish jarayoni so'nggi yillarda sezilarli miqdoriy va sifat o'zgarishlariga duch keldi. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil 1-iyul holatiga ko'ra, bank tizimining jami aktivlari 690,4 trln. so'mni tashkil etgan bo'lsa, dekabr oyiga kelib bu ko'rsatkich 751,7 trln. so'mga yetdi. Bu esa o'sish sur'ati barqaror ekanligini ko'rsatadi. Biroq, resurslarning asosiy qismi hamon davlat ulushi mavjud banklar (66-67%) hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bank resurslari tarkibida depozitlarning ulushi 297,4 trln. so'mni tashkil etib, jami majburiyatlarning qariyb 40-45 foizini egallaydi.

Quyidagi jadvalda O'zbekistonning eng yirik tijorat banklari bo'yicha resurs bazasining asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, O'zmilliybank aktivlar va depozitlar hajmi bo'yicha yetakchilikni saqlab kelmoqda, ammo xususiy banklar, xususan Kapitalbank va Hamkorbank depozit jalb qilish sur'atlari bo'yicha yuqori natijalarni qayd etmoqda.

1-jadval.

Tijorat banklari resurs tarkibi tahlili (2024-yil holatiga)

№	Bank nomi	Aktivlar (mlrd. so'm)	Depozitlar (mlrd. so'm)	Kapital (mlrd. so'm)	Depozit/Aktiv nisbati (%)
1	O'zmilliybank	135 399	37 844	18 837	27.9

2	O'zsanoatqurilishbank	86 805	18 834	9 639	21.7
3	Agrobank	77 126	18 885	12 398	24.5
4	Xalq banki	46 194	23 926	7 992	51.8
5	Kapitalbank	45 730	30 102	4 550	65.8

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xususiy sektor banklarida depozitlar ulushi aktivlarga nisbatan ancha yuqori (masalan, Kapitalbankda 65.8%). Bu holat xususiy banklarning aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlar mablag'larini jalb qilishda ko'proq bozor mexanizmlaridan foydalanayotganidan dalolat beradi. Davlat banklarida esa resurs bazasining salmoqli qismi hamon davlat mablag'lari va tashqi qarzlar hisobidan shakllanmoqda. Bu esa bank tizimida resurslar raqobatining teng emasligini ko'rsatadi [10; 45 b].

Resurslar dinamikasini tahlil qilishda depozitlarning muddatli va talab qilib olingan turlariga bo'linishi muhimdir. 2023-2024 yillarda muddatli depozitlar ulushi ortishi kuzatildi, bunga Markaziy bankning qat'iy pul-kredit siyosati va yuqori foiz stavkalari sabab bo'ldi. Aholi omonatlari 2024-yil boshiga kelib 86,3 trln. so'mni tashkil etgan bo'lsa, yil oxiriga kelib bu ko'rsatkich sezilarli darajada o'sishi kutilmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, banklarning resurs bazasi o'sish sur'ati (15.4% - 2024 I chorak) kredit portfeli o'sish sur'atidan biroz pastroq bo'lishi mumkin, bu esa likvidlik tanqisligiga olib kelishi xavfini tug'diradi. Shuningdek, xorijiy valyutadagi depozitlar ulushi 38 foizdan 29 foizga tushishi bank tizimining "dedollarizatsiya" jarayonini muvaffaqiyatli o'tayotganini anglatadi [11; 67 b]. Bu esa banklarning valyuta risklarini kamaytiradi va milliy valyutadagi resurslar bazasini mustahkamlaydi.

Metodologik nuqtai nazardan, resurslarni boshqarishda NSFR ko'rsatkichi 100% dan yuqori bo'lishi talab etiladi. Hozirda O'zbekiston banklarida bu ko'rsatkich o'rtacha 110-115% atrofida saqlanib turibdi. Biroq, kichik va o'rta banklarda resurslar tarkibining qisqa muddatliligi muammosi mavjud. Raqamli banklar (masalan, TBC Bank, Anorbank) depozit jalb qilishda an'anaviy banklarga nisbatan

2-3 barobar tezroq o'smoqda, bu esa bank bozorida yangi trendlarni keltirib chiqarmoqda [12; 19 b].

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tijorat banklarida resurs bazasini boshqarishning amaliy asoslari transformatsiya bosqichida turibdi. Bir tomondan, banklarning kapitallashuv darajasi ortib, xalqaro reytinglardagi o'rni mustahkamlanmoqda, ikkinchi tomondan, resurslarning muddatlilik tarkibi hamon muammoli bo'lib qolmoqda. Ko'plab davlat banklarida depozitlar ulushining pastligi (20-30% atrofida) ularning davlat resurslariga qaramligini ko'rsatadi [13; 72 b]. Bu esa bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning mustaqil moliyaviy siyosat yuritishini qiyinlashtiradi. Xususiy banklarda esa aksincha, resurs bazasining 60-70 foizi depozitlardan iborat bo'lib, bu ularni likvidlik o'zgarishlariga nisbatan sezgirroq qiladi.

Muhokama qilinishi lozim bo'lgan yana bir jihat — bu resurslarning narxi. O'zbekistonda yuqori inflyatsiya kutilmalari sharoitida banklar depozitlar bo'yicha yuqori foiz stavkalarini taklif qilishga majbur bo'lmoqdalar. Bu esa banklarning sof foiz marjasiga (NIM) salbiy ta'sir ko'rsatadi. Resurs bazasini boshqarishning metodologik asoslarini takomillashtirishda foiz riskini boshqarish (Gap-tahlil) usullaridan foydalanish zarur. Shuningdek, xorijiy kredit liniyalari va obligatsiyalar emissiyasi orqali resurslarni diversifikatsiya qilish banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Raqamli texnologiyalar orqali resurslarni jalb qilish operatsion xarajatlarni 20-30 foizga kamaytirish imkonini beradi. Biroq, bu jarayonda kibertahlika va operatsion risklar ortadi. Binobarin, banklar resurslarni boshqarishda nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlarga, balki texnologik xavfsizlikka ham e'tibor qaratishlari lozim [14; 55 b]. Kelgusida banklararo pul bozorini jonlantirish va repo operatsiyalarini kengaytirish banklarning qisqa muddatli likvidligini boshqarishda metodologik yangilik bo'lishi mumkin. Umuman olganda, resurs bazasini takomillashtirish bank tizimining investitsion jozibadorligini oshirishning yagona yo'lidir.

Xulosa. Tijorat banklari resurs bazasini boshqarishning metodologik va amaliy asoslarini takomillashtirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, O'zbekiston bank tizimi aktivlari va majburiyatlari hajmi barqaror o'sib borayotgan bo'lsa-da, resurslar tarkibida nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Davlat banklarining bozor resurslariga, ayniqsa aholi omonatlariga e'tiborini kuchaytirishi ularning moliyaviy mustaqilligini oshiradi.

Ikkinchidan, banklar o'z resurs bazasini diversifikatsiya qilishlari, ya'ni faqat depozitlar bilan cheklanib qolmasdan, kapital bozoridan mablag' jalb qilish (IPO, obligatsiyalar) mexanizmlarini ishga solishlari shart.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, banklar uchun quyidagi amaliy tavsiyalar taklif etiladi:

1) Muddatli depozitlar salmog'ini oshirish uchun tabaqalashgan foiz stavkalari va mijozlarga yo'naltirilgan bonus tizimlarini joriy etish;

2) Raqamli banking xizmatlarini kengaytirish orqali operatsion xarajatlarni kamaytirish va arzon resurslar bazasini yaratish;

3) NSFR va LCR kabi likvidlik ko'rsatkichlarini doimiy monitoring qilish va stress-testlar o'tkazish metodikasini takomillashtirish. Shuningdek, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining uzoq muddatli resurslarini rag'batlantiruvchi normativ talablarni qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, bank resurslarini samarali boshqarish — bu nafaqat bankning foydasini oshirish, balki mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning muhim omilidir. Taklif etilayotgan metodologik yondashuvlar banklarga xalqaro standartlarga moslashishda va raqobatbardoshligini oshirishda yordam beradi. Kelgusida ushbu yo'nalishda sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) tahliliga asoslangan resurs boshqaruv tizimlarini tadqiq etish dolzarb vazifa bo'lib qoladi [15; 112 b].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli Farmoni '2020-2025 yillarga mo'ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasi'.

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 'Bank tizimi faoliyati ko'rsatkichlari (2024-yil dekabr holatiga)'. Statistik byulleten, 2024. - 145 b.

3. Basel Committee on Banking Supervision. 'Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks'. Bank for International Settlements, 2011.

4. Abdullayeva Sh.Z. 'Bank ishi'. Darslik. - T.: 'Iqtisod-Moliya', 2017. - 632 b.

5. Sinkey J.F. 'Commercial Bank Financial Management'. 6th Edition. - Prentice Hall, 2002.

6. Rose P.S., Marquis S.H. 'Money and Capital Markets'. 11th Edition. - McGraw-Hill Education, 2011.

7. Omonov A.A. 'Tijorat banklari kapitalini boshqarish'. Monografiya. - T.: 'Fan', 2019. - 180 b.

8. Markaziy bankning 2024-yil I yarim yilligi uchun moliyaviy barqarorlik sharhi. - T., 2024. - 78 b.

9. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. 'Banklar faollik indeksi - 2024 yil I chorak'.

10. Toymuhamedov O.R. 'Bank ishi'. O'quv qo'llanma. - T.: 'TDIU', 2021. - 320 b.

11. IMF. 'Republic of Uzbekistan: 2023 Article IV Consultation-Press Release'. IMF Staff Country Reports, 2023.

12. Jin J.Y., Kanagaretnam K. 'Societal Trust and Banks' Funding Structure'. Journal of Behavioral and Experimental Finance, 2020.

13. World Bank. 'Uzbekistan Financial Sector Assessment'. World Bank Documents, 2023.

14. Kadirov L.X. 'Tijorat banklari boshqaruv tizimida moliyaviy resurs bazasi barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar'. UZA.uz, 2024.

15. Holov A. 'Tijorat banklari barqarorligini mustahkamlash metodologiyasini takomillashtirish'. DSc dissertatsiyasi avtoreferati. - T., 2024.